

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪpbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

Дауыс шымылдығы – жұтқыншақтың ішкі жағында орналасқан дауыс шымылдығы өкпеден келе жатқан ауаға тосқауыл жасап, бірде керіліп, бірде жиырылып тұрады. Д.ш. керіліп тұруынан діріл пайда болып үн шығады, ал жиырылып тұрғанда діріл болмайтындықтан, үн шықпайды.

Дауыссыз дыбыстар – тек салдыр немесе салдыр мен үн қатысы арқылы жасалатын, буын кұрай алмайтын дыбыстар. Д.д. айтқанда көмейде кедергіге ұшыраған фонациялық ауа ауыз қуысына күшті қарқынмен келеді. Ауыз тар ашылғандықтан, көмей арқылы келген қарқынды ауа әртүрлі артикуляциялық мүшелермен соқтығысады. Қазіргі қазақ тілінде 25 дауыссыз бар: *б, в, г, з, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, у, һ, ф, х, ц, ч, ш*. Бұлардың ішінде *һ* дауыссызы кейбір шығыс сөздерінде, *в, ф, х, ц, ч* дауыссыздары негізінен орыс тілі арқылы кірген халықаралық сөздерде, қалған 19 дауыссыз қазақтың байырғы сөздерінде қолданылады. Д. д. дауыс қатынасына қарай үшке бөлінеді: 1) қатаң дауыссыздар– дауыс шымылдығы қатыспай, тек салдырдан жасалатын дауыссыз дыбыстар: *п, к, қ, т, ш, с*; 2) ұяң дауыссыздар – дауыс шымылдығының қатысуымен жасалатын, салдыр мен үн тең болатын дауыссыздар: *б, г, з, д, ж, з*; 3) үнді дауыссыздар – дауыс шымылдығының қатысуымен жасалатын салдырға қарағанда үн басым дауыссыздар: *р, л, м, н, ң*. Екі еріннің бір-біріне жабыса тиісуі арқылы жасалатын *м, б, п* еріндік дауыссыздар деп аталады. Жіңішке дауыссыздар – сөз құрамындағы дауыссыз дыбыстардың көрші жіңішке дауыстылармен үндесіп жіңішкеруі (*сыз – сіз, тұз – түз*). Жуан дауыссыздар – тілдің орта тұсының қатты таңдайға көтерілмеуінен тембрі (әуені) төмен, қатаң айтылатын дауыссыздар.

Дауыссыздар үндестігі – айтуда сөз арасында, сөз ішіндегі морфемалар жігінде дауыссыз дыбыстардың бір-біріне өзара ықпал етуі (*тастар, күзде, көг жасыл (көк жасыл), жолғашық (жол-қапшық)*). Мұны дыбыс үндестігі деп атайды.

Дауыссыздардың жуандауы – көрші жуан дауысты дыбыстың әсерімен дауыссыздардың жуандап айтылуы. Мыс.: *ар, он, тар, бар, ср. ер, өн, тер, бер*. Әр уақытта жуан айтылып, буын талғайтын дауыссыздар: *қ, г*. Мыс.: *қар, гана, сақ, доға*.

Дауыссыздардың жіңішкеруі – тілдің орта шені таңдайдың орта шеніне нық тиіп, сонан соң бірден ашылып кетуі арқылы жасалып, әрдайым жіңішке айтылатын дауыссыздар: *к, г*. Орыс сөздерінде кездесетін *ч, щ* дыбыстарының да жуан сынары жоқ, ал қалған дауыссыздар буын ыңғайына қарай жуан, жіңішке болып айтыла береді. Мыс.: қазақ тілінде *ат – ет, ұн – үн, тор – төр, аз – әз*.

Дауыстап айтуға көнбейтін дыбыстар – дауыссыз дыбыс немесе тұйық дыбыстар.

Дауыстап айтуға көнетін дыбыстар – дауысты дыбыс немесе ашық дыбыстар.

Дауыстау – сөйлеу барысында дауыс ағымын сөйлеу мақсатына сәйкес түрлендіріп қолдану. Көптеген зерттеушілер дауыстау тәсілін шет тілін үйренушілерге сөйлеу техникасын және тыныстауға қатысты жаттығуларды меңгертуде пайдаланады. Тіл дыбыстарының жасалым базасы мен тыныстау